भवन्ति ये चासिततालुजिह्वाः । वर्णैः प्रशस्तैर्मणिभिश्च युक्ता मुण्डाश्च ये ताम्रविलोचनाश्च । ते पूजिता वेश्मसु मानवानां सौख्यानि कुर्वन्ति यशः श्रियं च" । बलौ तस्य शुभाशुभत्व युक्तिकल्पतरौ दर्शितं यथा "तेषां शुभाय निर्दिष्टं पशुवस्तुत्रयं बलौ । ये कृष्णाः शुचयश्छागाः पशवोऽन्ये तथैव च । देवजातिभिरुत्सृज्यास्ते सर्वार्थोपसिद्धये । ये पीता हरिता वापि नरजातेरुदीरिताः । ये शुक्लाश्च महान्तो वा रक्षो जातेः शुभप्रदाः । यो मोहादथ वाऽज्ञानाद्बलिमन्ये प्रयच्छति । वध एव फलं तस्य नान्यत् किञ्चित् फलं भवेदिति" । तन्मांसगुणा भावप्र० उक्ता यथा "छागलो वर्करश्छागो वस्तोऽजः छेलकः स्तुभः । अजा छागी स्तुभा चापि छेलिका च गलस्तनी । छागमांसं लघु स्निग्धं स्वादुपाकं त्रिदोषनुत् । नातिशीतमदाहि स्यात् स्वादु पीनसनाशनम् । परं बलकरं रुच्यं बृंहणं वीर्य्यवर्द्धनम् । अजाया अप्रसूताया मांसं पीनसनाशनम् । शुष्ककासेऽरुचौ शोषे हितमग्नेश्च दीपनम् । अजासुतस्य बालस्य मांसं लघुतरं स्मृतम् । हृद्यं ज्वरहरं श्रेष्ठं सुखदं बलदं भृशम् । मांसं निष्कुषिताण्डस्य (खासि) छागस्य कफकृद्गुरु । स्रोतःशुद्धिकरं बल्यं मांसदं वातपित्तनुत् । वृद्धस्य वातलं रूक्षं तथा व्याधिमृतस्य च । ऊर्द्धजत्रुविकारघ्नं छागमुण्डं रुचिप्रदम् ।" तद्दुग्धादिगुणास्तत्रोक्ता यथा "छाग कषायं मधुरं शीतं ग्राहि पयो लघु । रक्तपित्तातिसारघ्नं क्षयकासज्वरापहम् । अजानां लघुकायत्वान्नानाद्रव्यनिषेवणात् । नात्यम्बुपानाद्व्यायामात् सर्वव्याधिहरं पयः । आजं दध्युत्तमं ग्राहि लघु दोषत्रयापहम् । शस्यते श्वासकासार्शःक्षयकासेषु दीपनम् । तद् घृतगुणा घृतशब्दे २७९८ पृ० दृश्याः । तन्मूत्रगुणाः "गोजाविमहिषीणां तु स्त्रीणां मूत्रं प्रशस्यते । खरोष्ट्रेभनराश्वानां पुंसां मूत्रं हितं स्मृतम् ।" "अनादेशे पशुश्छागः" ति० त० "मात्स्यहारिणकौरभ्रभशाकुनच्छागलार्षभैः" याज्ञ० । "षण्मासांश्छागमांसेन" मनुः "अनादेशे यज्ञे स एव पशुशब्दवाच्यः यथाह कात्या०श्रौ०६।३।२०।"छागं मन्त्राम्नानात्" सू० । "अजं पशुमुपाकरोति होता यक्ष्यदश्विनौ छागस्येत्यादिषु मन्त्रेषु छागस्याम्नानात् तथा "अग्नीषोमाभ्यां छागस्य वपायै मेदसोऽनुब्रूहीति" यदि च छागो यागसाधनं भवति तदा अयं मन्त्रः संगतार्थो भवति नान्यथा । पुन कीदृशम् । "पन्नदम्" सू० । "पन्नदो जातदन्त इति निगमपूक्तम्" । "अव्यङ्गम्" सू० । विगतमङ्गं चक्षुःकर्णादिकं यस्यासौ व्यङ्गः अन्यूनाङ्गम् शाखान्तरात्" कर्कः "वायव्यं श्वेतमालभेत" श्रुता छाग एवालभ्यः "छागो वा मन्त्रवर्णात्" जै०सू०तथा निर्णयात् ।

छागण पु० छया छादनेन गण्यते गण–कर्म्मणि अच् । छगण+स्वार्थे अण्–वा । करीषाग्नौ त्रिका० ।

छागभोजिन् पु० छागं भुङ्क्ते भुज–णिनि । १वृके राजनि० । २छागमांसभक्षके त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

छागमय न०छाग+मयट् । स्कन्दस्य षष्ठे वक्त्रे "षष्ठ छागमयं वक्त्रं स्कन्दस्यैवेति विद्धि तत् । षटाशरोभ्यन्तरं राजन्' नित्यं मातृगणार्चितम । "षण्णान्तु प्रवरं तस्य शीर्षाणामिह शब्द्यते । शक्तिं येनासृजद्दिव्याम् भद्रशाख इति स्म ह" भा० व०२२७अ०

छागमुख पु० छागस्य मुखमिव मुखमस्य । १कुमारानुचरभेदे २कुमारे कार्त्तिकेये च तस्य षष्ठशिरसश्छागतुल्याकारत्वात् तथात्वम् "कुमारास्ते विशाखश्च पितृत्वे समकल्पयन् । स भूत्वा भगवान् संख्ये रक्षंश्छागमुखस्तदा" भा० व० २२७अ० ।

छागमित्र पु० छागस्य मित्रम् । देशभेदे तत्र भवः काश्या० ठक् ञिठ् वा इदित् । छागमित्रक तद्भवे त्रि० स्त्रियां ढञि ङीप् ञिठि टाप् ।

छागरथ पु० छागोरथोऽस्य । छागवाहने वह्नौ हेमच०

छागल पुंस्त्री छगल एव प्रज्ञा० अण् । १छागे पशुभेदे । छगलस्यार्थे गोत्रापत्यम् अण् । २आत्रेये ऋषिभेदे आत्रेयभिन्ने तु छागलिरित्येव छगलशब्दे दृश्यम् । स्वार्थे क । तत्रार्थे संज्ञायां कन् । "श्वेतं सुपाक समदीर्घवृत्तं निःशल्कलं छागलकं वदन्ति । गले द्विकण्टः किल तस्य पृष्ठे कण्टः सुपथ्यो रुचिदोबलप्रदः" राजनि० उक्ते ४मत्स्यभेदे

छागलाद्यघृत न० चक्रदत्तोक्ते छागमांसपक्वे घृतभेदे यथा "छागमांसतुलां गृह्य साधयेल्ललणाम्भसि । पादशेषेण तेनैव घृतपस्थं विपाचयेत् । ऋद्धिवृद्धी च मेदे द्वे जीवकर्षभकौ तथा । काकोली क्षीरकाकोली पृथक् कल्कैः पलोन्मितैः । सम्यक् सिद्धे त्ववतार्य्य शीते तस्मिन् प्रदापयेत् । शर्करायाः पलान्यष्टौ मधुनः कुडवं क्षिपेत् । पलं पलं पिबेत् प्रातर्यक्ष्माणं हन्ति